

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAȘI
FACULTATEA DE LITERE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE STUDII FILOLOGICE

**Versiuni inedite ale *Filocaliei* traduse la mănăstirea Neamț între a
doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea
(Ms. 1455 BAR). Ediție de text și studiu filologico-lingvistic**
Rezumatul tezei de doctorat

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. Munteanu Eugen

Doctorand:

Dulgheru I. L. Claudiu-George

CUPRINS

INTRODUCERE.....	11
1. STUDIU FILOLOGIC	14
1.1. Contextul apariției paisianismului în Țările Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea).....	14
1.2. Activitatea literară în cadrul școlii paisiene – definirea etapelor de lucru	24
1.3. Descrierea manuscrisului <i>Filocaliei de la Neamț</i>	26
1.4. Structura și conținutul <i>Filocaliei de la Neamț</i> (ms. 1455 BAR) – probleme specifice	29
1.4.1. Structura <i>Filocaliei de la Neamț</i>	29
1.4.2. Conținutul textelor.....	36
1.4.2.1. <i>Filocalia de la Neamț</i> – produs al literaturii filocalice	36
1.4.2.1.1. Evoluția termenului <i>philocalia</i> (gr. φιλοκαλία) până în secolul al XVIII-lea	37
1.4.2.1.2. Specificul literaturii filocalice	46
1.4.2.2. Inseratele biblice în <i>Filocalia de la Neamț</i>	47
1.4.2.2.1. Scurt excurs teoretic	47
1.4.2.2.2. Date cantitative.....	48
1.4.2.2.3. Gradul de stilizare sau criteriul stilistic (citate, parafraze, aluzii).....	49
1.4.2.2.4. Relația dintre <i>Filocalia de la Neamț</i> și vechile traduceri românești ale Bibliei	51
1.4.2.2.5. Aprecieri conclusive	54
1.5. Problema traducerii – traducătorii <i>Filocaliei de la Neamț</i>	54
1.6. Problema copiștilor	72
1.8. Concluzii	74
2. STUDIU LINGVISTIC	78
2.1. Grafia.....	78
2.1.1. Generalități	78
2.1.2. Inventarul grafemelor și valorile lor fonetice	81
2.1.3. Prescurtările.....	95

2.1.4. Suprascrierile.....	96
2.1.5. Semnele diacritice	98
2.1.5.1. Accentul.....	98
2.1.5.2. Spiritele	99
2.1.5.3. Iericul și paiericul.....	99
2.1.5.4. Vrahia	100
2.1.5.4. Trema.....	100
2.1.5.4. Tilda.....	100
2.1.6. Punctuația	100
2.1.7. <i>Scriptio continua</i> și folosirea cratimei	102
2.1.8. Consoane geminate	103
2.1.9. Greșeli	103
2.1.10. Aprecieri conclusive.....	104
2.2. Fonetica	105
2.2.1. Vocalismul	105
2.2.1.1. Vocalele centrale [a], [ă], [î].....	105
2.2.1.2. Vocalele anterioare [e], [i]	108
2.2.1.3. Vocalele posterioare [o], [u]	112
2.2.1.4. Diftongii	116
2.2.1.5. Triftongi.....	120
2.2.1.6. Hiatul.....	120
2.2.2. Consonantismul.....	121
2.2.2.1. Consoanele labiale [p], [b], [m], [f], [v]	121
2.2.2.1.1. Labiale dure.....	121
2.2.2.1.2. Labiale moi.....	121
2.2.2.1.3. Palatalizarea labialelor	122
2.2.2.2. Consoanele dentale.....	124
2.2.2.2.1. Consoanele [d], [t], [n]	125

2.2.2.2.2. Consoanele [s], [z], [ʃ], [ʈ], [r] și [z]	126
2.2.2.2.3. Velarizarea prin dentalele [s], [z], [ʃ] și [r]	127
2.2.2.3. Consoane prepalatale [ɟ], [j], [ɕ]	129
2.2.2.4. Consoana laringală [h]	130
2.2.2.5. Grupuri consonantice	130
2.3. Aprecieri conclusive	131
2.3. Lexicul	133
2.3.1. Considerații generale asupra lexicului	133
2.3.2. Cuvinte dispărute din limba literară actuală, învechite sau utilizate regional	133
2.3.2.1. Cuvinte de origine latină	133
2.3.2.2. Cuvinte de origine slavonă	134
2.3.2.3. Cuvinte de origine greacă	139
2.3.2.4. Împrumuturi din maghiară	142
2.3.2.5. Cuvinte de origine turcă	142
2.3.2.6. Cuvinte de origine polonă	143
2.3.2.7. Cuvinte cu etimologie multiplă	143
2.3.2.8. Formații pe teren românesc	145
2.3.2.9. Cuvinte cu origine obscură sau necunoscută	147
2.3.3. Cuvinte cu sensuri diferite de cele actuale	148
2.3.3.1. Cuvinte de origine latină	148
2.3.3.2. Cuvinte de origine slavă	149
2.3.3.4. Cuvinte cu etimologie multiplă	150
2.3.4. Cuvinte cu formă diferită de cea literară actuală	151
2.3.4.1. Cuvinte de origine latină	151
2.3.4.2. Cuvinte de origine greacă	152
2.3.4.3. Cuvinte cu etimologie multiplă	152
2.3.4.4. Formații pe teren românesc	153
2.3.5. Regionalisme	154

2.3.6. Lexic neologic	155
2.3.6.1. Împrumuturi neologice din limba latină și din alte limbi romanice	155
2.3.6.2. Împrumuturi neologice de origine greacă	158
2.3.6.3. Împrumuturi neologice de origine turcă.....	162
2.3.6.4. Cuvinte etimologie multiplă.....	163
2.3.6.5. Formații pe teren românesc	164
2.3.7. Cuvinte pentru care DA, DLR și TDRG consemnează atestări ulterioare manuscrisului	167
2.3.8. Primele atestări	173
2.3.8.1. Cuvinte de origine latină	173
2.3.8.2. Cuvinte de origine greacă.....	174
2.3.8.3. Formații pe teren românesc	176
2.3.9. Terminologia bisericească	178
2.3.9.1. Termeni de cult.....	178
2.3.9.2. Termeni referitori la veșminte, obiecte și cărți de cult, părți ale bisericii	179
2.3.9.3. Termeni referitori la organizarea bisericii și ierarhia bisericească.....	180
2.3.10. Onomastica.....	181
2.3.10.1. Antroponimia.....	181
2.3.10.2. Teonimia	182
2.3.10.3. Toponimia.....	182
2.3.10.4. Etnonimia	183
2.3.11. Formarea cuvintelor.....	183
2.3.11.1 Derivarea	183
2.3.11.1.1. Derivarea cu prefixe	183
2.3.11.1.2. Derivarea cu sufixe.....	184
2.3.11.2. Compunerea.....	185
2.3.11.3. Schimbarea valorii gramaticale (conversiunea)	186
2.3.12. Concluzii	186
2.4. Morfologia.....	187

2.4.1. Substantivul	187
2.4.1.1. Declinarea.....	187
2.4.1.2. Genul	189
2.4.1.3. Numărul.....	191
2.4.1.3.1. Substantivele masculine	191
2.4.1.3.2. Substantivele feminine	192
2.4.1.3.3. Substantivele neutre	194
2.4.1.4. Cazul.....	196
2.4.1.4.1. Genitivul și dativul	196
2.4.1.4.2. Genitivul prepozițional.....	197
2.4.1.4.3. Dativul prepozițional.....	197
2.4.1.4.4. Acuzativul.....	198
2.4.1.4.5. Vocativul.....	198
2.4.2. Articolul.....	199
2.4.2.1. Articolul hotărât.....	199
2.4.2.2. Articolul nehotărât.....	199
2.4.2.3. Articolul demonstrativ-adjectival	200
2.4.2.4. Articolul posesiv-genitiv	200
2.4.3. Adjectivul	200
2.4.4. Pronumele.....	202
2.4.4.1. Pronumele personal	202
2.4.4.2. Pronumele personal de politețe	204
2.4.4.3. Pronumele și adjectivele de întărire	204
2.4.4.4. Pronumele reflexiv	205
2.4.4.5. Pronumele și adjectivele posesive.....	206
2.4.4.6. Pronumele și adjectivele demonstrative	207
2.4.4.6.1. Pronumele și adjectivele demonstrative de apropiere	207
2.4.4.6.2. Pronumele și adjectivele demonstrativ de depărtare	208

2.4.4.6.3. Pronumele și adjectivele demonstrative de identitate	209
2.4.4.6.4. Pronumele și adjectivele demonstrative de diferențiere	209
2.4.4.7. Pronumele și adjectivele relativ-interogative	210
2.4.4.8. Pronumele și adjectivele nehotărâte	212
2.4.9. Pronumele și adjectivele negative	215
2.4.5. Numeralul	215
2.4.5.1. Numeralul cardinal	215
2.4.5.2. Numeralul ordinal	216
2.4.5.3. Numeralul colectiv	216
2.4.5.4. Numeralul multiplicativ	216
2.4.5.5. Numeralul distributiv	217
2.4.5.6. Numeralul adverbial	217
2.4.5.7. Numeralul fracționar	217
2.4.6. Verbul	217
2.4.6.1. Conjugările	217
2.4.6.2. Diatezele	219
2.4.6.3. Modurile și timpurile	220
2.4.6.3.1. Verbele iotacizate. Prezentul indicativ și prezentul conjunctiv	220
2.4.6.3.2. Indicativul prezent	222
2.4.6.3.3. Indicativul imperfect	224
2.4.6.3.4. Indicativul perfect simplu	225
2.4.6.3.5. Indicativul perfect compus	226
2.4.6.3.6. Indicativul mai mult ca perfect	227
2.4.6.3.7. Indicativul viitor	228
2.4.6.4. Conjunctivul	228
2.4.6.4.1. Conjunctivul prezent	229
2.4.6.4.2. Conjunctivul perfect	229
2.4.6.5. Condiționalul	229

2.4.6.5.1. Condiționalul prezent	229
2.4.6.5.2. Condiționalul perfect.....	230
2.4.6.6. Imperativul	230
2.4.6.7. Infinitivul.....	231
2.4.6.8. Gerunziul	232
2.4.6.9. Participiul	232
2.4.6.10. Supinul	232
2.4.7. Adverbul	233
2.4.8. Prepoziția.....	236
2.4.9. Conjunția	239
2.4.9.1. Conjunții și locuțiuni conjuncționale coordonatoare.....	239
2.4.9.2. Conjunții subordonatoare	240
2.4.10. Interjecția.....	242
2.4.11. Aprecieri conclusive	243
2.5. Sintaxa.....	246
2.5.1. Sintaxa propoziției.....	246
2.5.1.1. Subiectul.....	246
2.5.1.2. Predicatul.....	248
2.5.1.2.1. Predicatul verbal.....	248
2.5.1.2.2. Predicatul nominal.....	248
2.5.1.3. Acordul subiectului cu predicatul.....	249
2.5.1.4. Atributul	250
2.5.1.4.1. Atributul substantival	250
2.5.1.4.2. Atributul pronominal	251
2.5.1.4.3. Atributul apozitional.....	251
2.5.1.4.4. Atributul adjectival.....	252
2.5.1.4.5. Atributul verbal	253
2.5.1.4.6. Atributul adverbial.....	253

2.5.1.5. Complementul	253
2.5.1.5.1. Complementul direct	253
2.5.1.5.2. Complementul indirect	254
2.5.1.5.3. Complementul de agent.....	255
2.5.1.5.4. Complementul intern.....	256
2.5.1.5.5. Elementul predicativ suplimentar.....	256
2.5.1.5.6. Complementele circumstanțiale	257
2.5.1.5.6.1. Complementul circumstanțial de timp.....	257
2.5.1.5.6.2. Complementul circumstanțial de loc	258
2.5.1.5.6.3. Complementul circumstanțial de mod	259
2.5.1.5.6.4. Complementul circumstanțial de cauză	260
2.5.1.5.6.5. Complementul circumstanțial de scop	261
2.5.1.5.6.6. Complementul circumstanțial instrumental	261
2.5.1.5.6.7. Complementul circumstanțial de sociativ.....	262
2.5.1.5.6.8. Complementul circumstanțial de relație	262
2.5.1.5.6.9. Complementul circumstanțial concesiv	262
2.5.1.5.6.10. Complementul circumstanțial condițional	263
2.5.1.5.6.11. Complementul circumstanțial opozițional	263
2.5.1.5.6.12. Complementul circumstanțial cumulativ	263
2.5.1.5.6.13. Complementul circumstanțial de excepție.....	263
2.5.1.6. Coordonarea părților de propoziție	264
2.5.1.6.1. Coordonarea copulativă.....	264
2.5.1.6.2. Coordonarea disjunctivă.....	264
2.5.1.6.3. Coordonarea adversativă	264
2.5.1.6.4. Coordonarea conclusivă	264
2.5.1.6.5. Coordonarea prin juxtapunere	265
2.5.2. Sintaxa frazei.....	265
2.5.2.1. Coordonarea	265

2.5.2.1.1. Coordonarea copulativă.....	265
2.5.2.1.2. Coordonarea disjunctivă.....	266
2.5.2.1.3. Coordonarea adversativă	266
2.5.2.1.4. Coordonarea conclusivă	266
2.5.2.1.5. Coordonarea prin juxtapunere	267
2.5.2.2. Subordonarea.....	267
2.5.2.2.1. Propoziția subiectivă	267
2.5.2.2.2. Propoziția predicativă.....	268
2.5.2.2.3. Propoziția atributivă	269
2.5.2.2.3. Propoziția completivă directă.....	269
2.5.2.2.4. Propoziția completivă indirectă.....	270
2.5.2.2.5. Propoziția circumstanțială de loc	270
2.5.2.2.6. Propoziția circumstanțială de timp	271
2.5.2.2.5. Propoziția circumstanțială de mod	272
2.5.2.2.6. Propoziția circumstanțială consecutivă	272
2.5.2.2.7. Propoziția circumstanțială de cauză	273
2.5.2.2.8. Propoziția circumstanțială de scop	273
2.5.2.2.9. Propoziția circumstanțială condițională	274
2.5.2.2.10. Propoziția circumstanțială concesivă	275
2.5.2.2.11. Propoziția circumstanțială instrumentală	275
2.5.2.2.12. Propoziția circumstanțială sociativă.....	276
2.5.2.2.13. Propoziția circumstanțială de relație	276
2.5.2.2.14. Propoziția circumstanțială cumulativă	276
2.5.2.2.15. Propoziția circumstanțială de excepție	276
2.5.3. Afirmația și negația	277
2.5.4. Aprecieri conclusive.....	278
CONCLUZII	280
3. BIBLIOGRAFIE	290
3.1. Izvoare și instrumente de lucru	290
3.1.1 Izvoare.....	290
3.1.2. Instrumente de lucru.....	291
3.1.2.1. Dicționare de lucru	291

3.1.2.2. Bibliografii, cataloage și crestomații.....	293
3.2. Literatură secundară	295
3.3. Surse electronice	301
4. NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI	302
ANEXE.....	304
1. <i>Filocalia de la Neamț</i> (Ms. 1455 BAR) în transcriere fonetică interpretativă.....	305
2. Facsimile.....	1057

Rezumatul tezei de doctorat

Versiuni inedite ale Filocaliei traduse la mănăstirea Neamț între a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea (Ms. 1455 BAR). Ediție de text și studiu filologico-lingvistic

Introducere

Lucrarea de față intitulată *Versiuni inedite ale Filocaliei traduse la mănăstirea Neamț între a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea (Ms. 1455 BAR). Ediție de text și studiu filologico-lingvistic*, aduce în atenția cercetătorilor cea mai amplă culegere de traduceri din scrieri filocalice, rămasă până astăzi în manuscris. Tema a fost aleasă la recomandarea domnului profesor Eugen Munteanu, care a dorit să aducă în prim-plan un domeniu mai puțin explorat: traduceri românești realizate în cadrul școlii de traducători din jurul stareșului Paisie Velicickovski. Totodată, s-a urmărit sublinierea contribuției acestor traduceri la evoluția limbii române literare spre modernitate. În acest sens, am ales realizarea unei ediții de text, însoțită de un studiu filologico-lingvistic, cu scopul de a scoate la lumină o lucrare care ar putea prezenta un interes atât pentru specialiștii din domeniul filologiei și lingvisticii românești, cât și pentru cei din domeniul teologiei. În cadrul demersului nostru am evidențiat personalitatea stareșului Paisie Velicickovski (1722-1794) în calitate de inițiator al paisianismului. Acesta a reușit să organizeze într-un mod sistematic o școală de traducere, reunind în jurul său cărturari de seamă. Prin aceasta el a îmbinat aspectul mistic al vieții isihaste cu preocuparea pentru activitatea cărturărească. Acest lucru a fost materializat odată cu formarea unei elite monahale capabile să pună în valoare izvoarele patristice care reprezentau, împreună cu Sfânta Scriptură, baza isihasmului și a vieții creștine. Acest lucru a fost completat de studiul duhovnicesc în cadrul obștii monahale, necesar pentru a conștientiza importanța citirii de către monahi a literaturii ascetico-mistice și teologice.

Cercetările de până acum efectuate asupra activității de traducere, redactare, tipărire și copiere a literaturii filocalice din limbile greacă și slavonă în secolele XVII-XIX au accentuat doar contextul istoric al apariției paisianismului și producția de manuscrise, ignorând aproape complet materialul filologic și lingvistic oferit de conținutul traducerilor. Acest lucru s-ar putea explica prin faptul că numai o parte din patrimoniul literar al școlii paisiene a fost editat și a devenit cunoscut în literatura de specialitate. Deși mărturiile documentare abundă de informații cu privire la contribuția cărturarilor români din obștea paisiană, arătând numărul mare de traduceri efectuate ei în aceste mănăstiri, s-a considerat pe nedrept că paisianismul a reprezentat o renaștere a slavonismului în Moldova în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Cercetătoarea Valentina Pelin a demonstrat în mai multe rânduri că sub îndrumarea lui Paisie

Velickovski s-au tradus și copiat cărți atât în limba slavonă, cât și în limba română, fiind cunoscut modul în care practica starețul Paisie traduceri: pentru traducerea în slavonă se folosea de traduceri efectuate de ucenicii săi din limba greacă în limba română. Numărul mare de manuscrise românești (aproximativ 500 de exemplare în slavonă și 1500 în limba română estimate de cercetătoarea Valentina) reprezintă rezultatul concret al activității literare desfășurate de școala paisiană în Țările Române.

Intenția cercetării

Manuscrisele ce conțin traduceri românești și copii ale textelor filocalice reprezintă un punct semnificativ din istoria literaturii și culturii noastre premoderne. Cercetarea și editarea acestui manuscris după criteriile filologico-lingvistice aplicate literaturii române vechi, caută să arate care este relevanța acestui text în contextul istoric și cultural-spiritual al epocii respective, importanța studierii lui de către specialiști și de către publicul interesat de subiectul școlii de traducere paisiene. Lucrarea noastră își propune ca, pe baza studiului filologico-lingvistic, să arate care a fost contribuția cărturarilor români, în special, și a școlii pasiene, în general, la traducerea, editarea, copierea, tipărirea și difuzarea acestui tip de literatură în contextul mișcării de renaștere isihastă din sud-estul și estul Europei.

Structura lucrării

În cadrul studiului filologic, am considerat esențială prezentarea contextului în care a apărut paisianismul în Țările Române în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, pentru a înțelege mai bine geneza *Filocaliei de la Neamț*. În continuare, am urmărit să definim etapele de lucru ale activității literare din obștea paisiană. Studiul include o secțiune dedicată descrierii ms. 1455 BAR și o analiză detaliată a structurii și conținutului *Filocaliei de la Neamț*. Totodată, am propus câteva soluții cu privire la identificarea traducătorilor și copiștilor acestei Filocalii. În linii generale, studiul filologic își propune să demonstreze originalitatea proiectului de alcătuire a unei *Filocalii* românești în contextul cultural al celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea. Prin analiza structurii și a conținutului, am evidențiat legăturile dintre proiectul românesc și alte inițiative de editare a unor culegeri filocalice, precum *Filocalia* greacă (1782, Veneția) și *Filocalia* slavonă sau *Dobrotoljubia* (1793, Moscova). Am încercat să arătăm în ce măsură Filocalia de la Neamț reprezintă un proiect independent de aceste antecedente. Totodată, am urmărit influența pe care proiectul *Filocaliei* grecești ar fi putut-o avea asupra culegerii noastre și am verificat diferențele dintre cele două proiecte. Prin acest demers, am arătat care este locul și importanța acestei culegeri de texte filocalice în cadrul culturii române.

În cadrul studiului lingvistic, am evidențiat particularitățile textului *Filocaliei de la Neamț* la nivel grafic, fonetic, lexical, morfologic și sintactic. La nivel grafic am urmărit valorile cu care sunt folosite slovele chirilice pentru restituirea cât mai fidelă a limbii textului. Am căutat să arătăm că există la nivelul întregului text o tensiune între grafia fonetică și cea etimologică. La nivel fonetic, am analizat principalele particularități identificate în text, punând accent pe vocalism și consonantism. La nivel lexical, am realizat o taxonomie a cuvintelor în funcție de vechimea, proveniența lor și de utilizarea lor în limba literară din epocă. Am arătat cum traducătorii *Filocaliei de la Neamț* manifestă atât o tendință conservatoare la nivelul termenilor religioși, cât și o disponibilitate pentru împrumuturile din limba greacă, precum și pentru creativitatea pe terenul limbii române. La nivel morfologic și sintactic, am urmărit modul în care fenomenele caracteristice ale limbii literare din secolul al XVIII-lea se reflectă în *Filocalia de la Neamț*. Studiul acestor aspecte lingvistice ne-a permis conturarea profilului lingvistic al textului și a modalității în care acesta reflectă trăsăturii limbii literare din epocă.

În ultima parte a lucrării, am inclus o notă asupra ediției, explicând modul de interpretare și citire a unor aspecte din text, iar în anexă am oferit transcrierea interpretativă a textului.

Metodele de cercetare

Pe parcursul cercetării noastre vom aplica metoda analizei comparative a surselor și analiza lexical-semantică a termenilor. În transcrierea textului din alfabet chirilic în cel latin și în editarea lui folosind grafia actuală, vom utiliza metoda transcrierii interpretative. Printre metodele folosite până acum se numără și metodele descriptive și istorice.

În lucrarea noastră, cu ajutorul metodei istorico-critice vom realiza o descriere detaliată a manuscrisului (critică externă și internă) și prezenta contextul istoric și cultural în care s-a născut paisianismul, utilizând tehnicile specifice de sistematizare și ierarhizare. Totodată, vom compara și evalua procedurile de traducere utilizate de școala paisiană, identificând similarități și diferențe între diverse texte filocalice din epocă, cum este *Filocalia* greacă din 1782. Pentru completarea studiului lingvistic, voi folosi și metoda analizei lexical-semantice a termenilor din perspectivă diacronică, aplicată asupra unui text vechi.

Noutatea științifică a rezultatelor obținute și originalitatea demersului țin de introducerea în circuitul științific a *Filocaliei de la Neamț*, rămasă în afara sferei de investigație a cercetătorilor anteriori. Aceste texte reprezintă traduceri originale ale scrierilor filocalice, din limba greacă în română, realizate de către cărturarii din jurul lui Paisie Velicikovski. Traducerea versiunilor inedite ale *Filocaliei de la Neamț* demonstrează că, în spațiul românesc, sub influența curentului inițiat de Paisie de la Neamț, exista un

interes autentic pentru traducerea operelor isihaste încă dinaintea apariției *Filocaliei* grecești din 1782, contribuind astfel la îmbogățirea literaturii teologice într-o perioadă de tranziție pre-modernă. Editarea textului ms. 1455 BAR va evidenția pentru publicul interesat că, în Țările Române, încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, exista intenția de a realiza o colecție de literatură filocalică românească. De asemenea, va demonstra că limba română este prima limbă modernă în care au fost traduse majoritatea textelor filocalice, iar cărturarii români din cadrul paisianismului au avut un rol esențial în reînnoirea isihastă pe plan internațional.

Concluzii

În urma analizei filologice asupra versiunilor inedite ale *Filocaliei de la Neamț* (ms. 1455 BAR), putem concluziona câteva aspecte legate de sursele folosite, de conținut și de încadrarea traducerilor românești din literatura filocalică în cadrul mai larg culturii române. După cum am observat, curentul paisian a avut influență dublă în cadrul contextului cultural al secolului al XVIII-lea din Țările Române. Acesta are atât o direcție culturală, de traducere din limba originală (greacă) și răspândire a literaturii filocalice în mod special în cadrul mănăstirilor din Țările Române (influență existinsă prin traduceri în slavonă și în spațiile de tradiție slavă, în mod special prin tipărirea *Dobrotolijubiei*) și una reînnoire a vieții monahale, având ca fundamente scrierile filocalice. Activitatea de traducere din cadrul obștii paisiene, deși nu a avut un impact direct asupra culturii române prin faptul că majoritatea scrierilor filocalice nu au ajuns să vadă lumina tiparului, doar o mică parte din ele fiind editate și tipărite în secolului al XIX-lea, reprezintă o etapă importantă pentru tranziția către perioada modernă în cadrul culturii române. Recurgerea la original, privirea „critică” asupra textelor realizată prin numeroasele glose marginale, traducerea într-o limbă vernaculară, însă fără impact cultural major în secolul al XVIII-lea în sud-estul Europei, reprezintă mărturii importante în privința schimbării de mentalități în ceea ce privește înțelegerea literaturii bisericești de către elita culturală. *Filocalia de la Neamț* reprezintă un produs al tranziției către individualizarea mesajului creștin. Scrierile filocalice sunt adresate prin excelență călugărilor care vor să dobândească isihia. Starețul Paisie Velickovschi reușește astfel să îmbine mesajul individual al scrierilor filocalice, cu folosirea lor pentru armonizarea vieții din cadrul obștilor monahale. În cadrul acestui context, am încercat să împărțim activitatea cărturărească din cadrul obștii paisiene în două etape mari: 1) etapa Athos-Dragormirna și 2) etapa Secu-Neamț. De asemenea, am propus câteva soluții pentru datarea *Filocaliei de la Neamț*, evidențiind existența a două ipoteze privind perioada realizării acesteia: a) pe baza informațiilor din corespondența lui Paisie referitoare la modalitatea sa de lucru, precum și a contextului obștii după moartea sa, putem concluziona că versiunile filocalice românești au fost realizate

în cadrul obștii paisiene încă din etapa Athos-Dragomirna. Astfel, intervalul aproximativ pentru datarea acestor traduceri poate fi stabilit între anii 1750 și 1800; b) pe baza filigranelor din manuscris și a informațiilor despre situația obștii paisiene la începutul secolului al XIX-lea, putem estima că această culegere filocalică a fost alcătuită în intervalul 1811-1816.

Din perspectiva structurii și conținutului, în cadrul analizei noastre am arătat că proiectul *Filocaliei de la Neamț* este unul original, fiind realizat în urma eforturilor unui grup de monahi cărturari, pe parcursul celei de-a doua jumătăți ale secolului al XVIII-lea. Editarea unui *corpus* al *Filocaliei* românești a fost una dintre preocupările cele mai importante pentru cărturarii români din obștea paisiană. Din corespondența starețului Paisie am arătat că unii călugări români din preajma sa erau preocupați de traducerea textelor filocalice în limba română și că acesta utiliza traduceri românești încă din timpul sederii în Muntele Athos. După cum am observat, structura și conținutul *Filocaliei* trebuie văzut în strânsă legătura cu *Filocalia* greacă a lui Nicodim Aghioritul (1782, Veneția). Dacă înainte de tipărirea acestei *Filocalii* cărturarii români (supravegheați de starețul Paisie) vedeau diferit structura și conținutul unei culegeri filocalice (*Filocalia de la Dragomirna*, anul 1769), putem constata că, după apariția ediției lui Nicodim, proiectul românesc al *Filocaliei* urmează fidel modelul grecesc (considerat de paisieni un „text recept”), adăugând însă proiectului și note particulare (texte inedite din Maxim Mărturisitorul, Marcu Ascetul; alte texte absente din *Filocalia* greacă din Ioan Gură de Aur, Vasile cel Mare, *Pateric*). Pierderea manuscriselor grecești care au stat la baza traducerilor face dificilă stabilirea surselor, însă având în vedere influența pregnantă a *Filocaliei* grecești la nivelul structurii, a făcut să considerăm text de referință pentru analiza noastră. O pistă care merită verificată în viitor, este confruntarea notelor marginale din *Filocalia de la Neamț* cu manuscrisele grecești care conțin texte filocalice, aflate la dispoziția cercetătorilor (Muntele Athos, Vatican ș.a.).

Din perspectiva problemelor identificate la nivelul traducerii textelor, am întâmpinat dificultăți majore în privința identificării traducătorilor români. După cum am arătat mai sus, *Filocalia de la Neamț*, conține texte traduse de către un grup de monahi cărturari, însă nu găsim nicio mențiune în interiorul manuscrisului cu privire la traducători sau copişti. Singurele surse care ne-au stat la dispoziție pentru identificarea parțială a unor traducători rămân mențiunile din corespondența starețului Paisie și *Condica 1800-1825*. Pe baza acestora, am încercat identificarea traducătorilor în cazul fiecărui text, precum și răspândirea lui (verificată pe bază de conținut) în alte manuscrise, fără a emite judecăți finale cu privire la identificarea definitivă a acestora. Un alt aspect important, este metoda de lucru a cărturarilor din obștea paisiană: fiecare își asuma traducerea integrală a unui text, apoi textul trecea filtrul unui revizor (de obicei un copist cărturar) sau, uneori, era recitat chiar de traducător care adăuga mai apoi glose

marginale. Din această perspectivă, considerăm că textele din *Filocalia de la Neamț*, au trecut cel puțin printr-o etapă de revizuire a traducerii, fiind confruntate pentru a se verifica acuratețea traducerii cu textele din *Filocalia* grecească.

Pentru a identifica potențialii copişti ai manuscrisului, am aplicat o analiză detaliată a ductului, examinând oscilațiile grafice pe întreaga întindere a textului. Am remarcat existența a cel puțin șapte tipuri de variații grafice, dar fără diferențe notabile în planul grafic sau fonetic. Datele obținute privind oscilațiile grafiei au fost corelate cu observațiile din analiza fonetică a *Filocaliei de la Neamț*, ceea ce ne-a condus la ipoteza că ms. 1455 BAR ar fi fost copiat de o singură mână, pe parcursul mai multor ani. La formularea acestei ipoteze, am ținut cont de contextul comunității monahale de la începutul secolului al XIX-lea, după moartea starețului Paisie Velickovski (1794). Credem că o analiză aprofundată a caracteristicilor grafice specifice fiecărui copist, pe baza corpusului de peste 1500 de manuscrise românești din obștea paisiană, ar putea aduce clarificări suplimentare în privința stabilirii copistului acestui manuscris.

În cele din urmă, considerăm că *Filocalia de la Neamț*, constituie unul dintre cele mai importante și originale proiecte de traducere a literaturii filocalice într-o limbă vernaculară. După cum am demonstrat în analiza noastră, *Filocalia de la Neamț* constituie cea mai cuprinzătoare încercare de constituire a unui corpus de texte în limba română, înainte chiar de apariția *Filocaliilor* moderne (rusă, română, neogreacă, engleză, franceză, germană). Dacă avem în vedere că, până în epoca contemporană, multe dintre textele nu au stabilit încă o ediție critică și că multe din traduceri moderne au la bază textele publicate în *Filocalia* greacă și *Patrologia Graeca* a abatelui J.P. Migne, putem afirma că *Filocalia de la Neamț* a constituit „avant la lettre”, cel puțin în mentalitatea cărturarilor din obștea paisiană, prima încercare de editare „critică” a unei Filocalii nu doar în spațiul românesc, ci și în cel sud-est european. *Filocalia de la Neamț*, deși nu văzut lumina tiparului, constituie astfel un reper pentru tranziția textelor bisericești din perioada medievală către perioada modernă.

Analiza filologică și lingvistică a *Filocaliei de la Neamț* (ms. 1455 BAR) sugerează că aceste versiuni inedite reprezintă un element important pentru studiul activității literare din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în Țările Române și pentru înțelegerea tranziției limbii române către perioada modernă. Având în vedere stadiul incipient al cercetării asupra *Filocaliei de la Neamț*, considerăm necesară, în cadrul studiilor viitoare, o analiză amplă a întregului corpus filocalic românesc (aproximativ 1500 de manuscrise) și efectuarea unor comparații între traduceri românești realizate de obștea paisiană și alte texte contemporane. Aceste demersuri ar putea contribui la o înțelegere mai profundă a dezvoltărilor și influențelor din cadrul limbii literare, specifice activității literare a obștii paisiene. Culegerea filocalică

pe care o avem în vedere în studiul nostru reprezintă cea mai potrivită dovadă pentru a arăta amploarea activității culturale a paisianismului în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Direcții viitoare de cercetare

Având în vedere constrângerile de timp care nu au permis realizarea acestui demers, ne propunem ca, în viitor, să efectuăm un studiu comparativ între *Filocalia de la Dragomirna* (ms. 2597 BAR) și *Filocalia de la Neamț* (ms. 1455 BAR), cu scopul de a evidenția atât elementele de continuitate, cât și diferențele dintre proiectele de traducere ale obștii paisiene. Totodată, intenționăm să elaborăm un studiu privind receptarea și circulația *Filocaliei* (sub formă de manuscrise) în spațiul românesc, analizând posibila conexiune dintre inițiativa obștii paisiene și traducerile filocalice realizate de părintele Dumitru Stăniloae.

În plus, având în vedere absența unui instrument adecvat pentru analiza contribuțiilor românești din cadrul obștii paisiene, ne propunem să dezvoltăm un catalog al traducerilor românești aparținând acestei tradiții. Acest catalog va constitui o resursă fundamentală pentru cercetarea activității de traducere din mediul paisian, facilitând atât valorificarea textelor prin ediții critice, cât și realizarea unor analize filologice și lingvistice aprofundate.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

3.1. Izvoare și instrumente de lucru

3.1.1 Izvoare

- MLD = *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*. „Seria veche”: coord.: Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Paul Miron, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași. Pars I. *Genesis*, 1988; Pars II. *Exodus*, 1991; Pars III. *Leviticus*, 1993; Pars IV. *Numeri*, 1994; Pars V. *Deuteronomium*, 1997; Pars XI. *Liber Psalmorum*, 2003. „Seria nouă”: coord. Gabriela Haja, Pars VII. *Regum I, Regum II*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2008; coord. Eugen Munteanu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, Pars VIII: *Regum III, Regum IV*, 2014; Pars IX. *Paralipomenon I, Paralipomenon II*, 2011; Pars X.1. Pars X.2. *Iob*, 2012; Pars XII. *Proverbia, Ecclesiastes, Canticum Canticorum*, 2015; Pars XIII. *Isaias*, 2015; Pars XIV. *Ieremia. Lamentationes Ieremiae*, 2014; Pars XV. *Ezechiel*, 2015; Pars XVI. *Daniel*, 2015; Pars XVII. *Osea. Ioël. Amos. Abdias. Ionas. Michaea*, 2015 ; Pars XVIII. *Actus Apostolorum. Pauli epistolae. Catholicae Epistolae. Iudae. Apocalypsis Ioannis*, 2015; Pars XIX. [Psalmus 151]. *Tobith. Iudith. Baruch. Epistola Ieremiae. Canticum trium iuvenum. Esdrae III*, 2015; Pars XX. *Sapientia, Ecclesiasticus, Susanna, De Belo sive Dracone Babylonico*, 2014; Pars XXI. *Machabaeorum I. Machabaeorum II. Machabaeorum III*, 2015; Pars XXII. *Iosephus ad Machabaeos* 2013; Pars XXIII. *Evangelia*, 2015; Pars XXIV. *Actus Apostolorum. Pauli epistolae. Catholicae Epistolae. Iudae. Apocalypsis Ioannis*, 2015.
- B 1795 = *Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și a ceii Noao, toate care s-au tălmăcit de pre limba elinească pre înțelesul limbii românești, acum întâiu s-au tipărit româniște supt stăpînirea preaînălțatului împărat a Romanilor Francisc al doilea, cu blagoslovenia mării sale prealuminatului și preasfințitului domnului domn Ioan Bob, vlădica Făgărașului [...]*, Blaj, 1795 [Ediție modernă: Roma, 2000].
- EV. ANTIM 1697 = *Antim Ivireanul, Evanghelie (1697)*, ediție critică și studiu filologico-lingvistic de Roxana Vieru și Adina Chirilă, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2021.
- Ms. 1455 BAR = Biblioteca Academiei Române, manuscrisul românesc 1455, intitulat: „Filocalia de la Neamț”; conține cea mai amplă culegere cu texte filocalice inedite traduse între a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Culegerea a fost realizată de către ucenicii lui Paisie Velicikovski în cadrul școlii de traducători de la Mănăstirea Neamț.

PAISIE, CSD = Sfântul Paisie de la Neamț, *Cuvinte și scrisori duhovnicești*, trad. de Valentina Pelin, Editura Doxologia, Iași, 2010.

NT = *Novum Testamentum Graece et Latine*. Textum Graecum post Eberhard Nestle et Erwin Nestle communiter ediderunt Kurt Aland, Matthew Black, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger, Allen Wikgren, Textum latinum (...) elaboraverunt Kurt Aland et Barbara Aland (...), Stuttgart, 1984.

NTB 1648 = *Noul Testament sau Împăcarea cu Leagea noao a lui Iisus Hristos Domnului nostru. Izvodit cu mare socotință, den izvod grecescu și slovenescu pre limbă rumânească* (...), Bălgrad, 1688 [ed. modernă: Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1988].

3.1.2. Instrumente de lucru

3.1.2.1. Dicționare de lucru

ANON. CAR. = *Anonimus Caransebensiensis. Dictionarium valachico-latinum* [aprox. 1650]. Publicat de Gr. Crețu în “Tinerimea română”, serie nouă, Tipografia Corpului Didactic, vol. I, fasc. III, p. 326-380.

BAILLY = A. Bailly, *Dictionnaire grec – français*¹¹, Paris, s.a.

CADE = I.-A. Candrea, Gh. Adamescu, *Dicționar enciclopedic ilustrat “Cartea Românească”*, București, 1931.

CANDREA-DENSUSIANU = I.-A. Candrea, Ov. Densusianu, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine*, București, 1914.

CHANTRAINE = Pierre Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots* (nouveau tirage), Paris, 1983. ris, s. a.

DER = Alejandro Cioranescu, *Diccionario Etimológica Rumano*, La Laguna, 1958 [ed. rom.: Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*. Ediție îngrijită de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, Saeculum, București, 2001].

CONCORD. = *A Concordance of the Septuagint*, compiled by George Morrish, giving various readings from codices vaticanus, alexandrinus, sinaiticus, and ephraemi; with an appendix of words from Origen's hexapla etc. (...), Zondervan Publishing House, Michigan, 1978.

DA = *Dicționarul limbii române*, tomul I, partea I, A-B, București, 1913; tomul I, partea a II-a, C, București, 1940; tomul I, partea a III-a, D-De, București, 1949; tomul II, partea I, F-I, București, 1934; tomul II, partea a II-a, J-Lacustru, București, 1937, *Ladă-Lepăda*, București, 1940, *Lepăda-Lojniță*, București, 1940.

- DERS = Gh. Bolocan (red. resp.), *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române (1374-1600)*, Editura Academiei, București, 1981.s
- DEXI = Eugenia Dima, (coord), *Dicționar explicativ ilustrat al limbii române*, Arc/ Gunivas, Chișinău, 2007.
- DICT. N. T. = Ioan Mircea, *Dicționar al Noului Testament*, București, 1984.
- DÎLR = Gheorghe Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman-Moraru, *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421-1760)*, București, 1987.
- DLITR = *** *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, Editura Academiei, București, 1979.
- DLL = Gheorghe Guțu, *Dicționar latin – român*, Editura Humanitas, București, 2023. Ediția a III-a, revăzută și adăugită.
- DLR = *Dicționarul limbii române* (Serie nouă), Editura Academiei Române, București, 1965 și urm. (au apărut tomurile corespunzătoare literelor *M, N, O, P, R, S, Ș, T, U, V, X, Y, Z*).
- DLRLV = Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicționarul limbii române literare vechi (1640-1780). Termeni regionali*. Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.
- DNFR = Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983.
- DOOM³ = *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române (DOOM)*. Ediția a III-a, revăzută și adăugită, Editura Academiei Române, București, 2024.
- DOR = N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, Editura Academiei, București, 1963.
- DRV = G. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi (sfârșitul sec. X — începutul sec. XVI)*, Editura Enciclopedică, București, 1984.
- DSP XII = *Dictionnaire de Spiritualité*, vol. XII-A, A. Derville, A. Solignac, S. J. (ed.), Beauchesne, Paris, 1984.
- IOANIDU = G. Ioanidu, *Dicționar elino-românesc tradus depe al lui Skarlat D. Vizantie*, București, 1862.
- LB = *Lesicon romanesc-latinesc-unguresc-nemțesc (...), seu Lexicon valachico-latino-hungarico-germanicum (...)*, Buda, 1825.
- LEGRAND = Émile Legrand, *Nouveau dictionnaire grec moderne — français, contenant les termes de la langue parlée et de la langue écrite*, Garnier, Paris, 1909.
- LSJ = H. G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*. With a revised Supplement, Oxford, 1996.
- MAGNIEN-LACROIX = Victor Magnien, Maurice Lacroix, *Dictionnaire grec-français*, Paris, 1969.

- MARDARIE, LEX. = Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-român și Tilcuirea numelor din 1649*, publicate (...) de Grigorie Crețu, București, 1900.
- MDA = *Micul dicționar academic*, Editura Univers Enciclopedic [vol. I A-C; vol. II D-H; vol. III I-Pr; vol. IV Pr.-Z], București, 2001-2003.
- MCGUCKIN, DTP = Pr. John Anthony McGuckin, *Dicționar de teologie patristică*, trad. din limba engleză de Dragoș Dâscă și Alin-Bogdan Mihăilescu, ediție îngrijită de Dragoș Mîrșanu, Editura Doxologia, Iași, 2014.
- MEYER-LÜBKE = W. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, 3. Aufl., Winter, Heidelberg, 1935.
- MIKLOSICH = *Lexicon Palaeoslovenicum-Graeco-Latinum* emendatum auctum edidit Fr. Miklosich, Vindobonae, 1862-1865.
- MIKLOSICH, EW = Franz Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Sprachen*, Wien, 1886.
- NDNT = Colin Brown (ed.), *The New International Dictionary of New Testament Theology*², Translated, with additions and revisions, from *German Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament*, edited by Lothar Coenen, Erich Beyreuter and Hans Bietenhard, vol. I, A-F, vol. II, G-Pre, vol. III, Pri-Z, vol. IV, *Indexes*, Zondervan, Michigan, 1986.
- NDURL = Ioan Oprea/ Carmen Gabriela Pamfil/ Rodica Rdu/ Victoria Zăstroiu, *Noul dicționar universal al limbii române*, Litera Internațional, București-Chișinău, 2006.
- NIERMEYER = *Mediae latinitatis lexicon minus*. Composuit J. F. Niermeyer (...). Perficiendum curavit C. Van de Kieft (...), abbreviationes et index fontium composuit C. Van de Kieft (...) adiuvante G.S.M.M. Lake-Schoonebeek, Leiden/ New York/ Köln, 1993.
- PUSCARIU, EW = Sextil Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache. I, Lateinisches Element, mit Berücksichtigung alter romanischen Sprachen*, Heidelberg, 1905.
- QUICHERAT = *Dictionnaire latin français* (...) par. L. Quicherat et A. Daveluy (...), vingt et unième tirage, Paris, 1867.
- ȘĂINEANU = Șăineanu, Lazăr, *Dicționar universal al limbii române*. Vol. I-V, Iași, Mydo Center, 1995-1996
- SCRIBAN = August Scriban, *Dicționarul limbii românești*, Iași, 1939.
- STAMATAKOS = Ioannou Dr. Stamatakou *Lexikon ths neas ellhnikhs glwsshs, kaqareuoushs kai dhmotikhs kai ek ths neas ellhnikhs eis thn arcaian*, I-III, Athenai, 1971.
- TDRG = H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, 2. überarbeitete und ergänzte Auflage herausgegeben von Paul Miron, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1986 și urm.

THAYER = *A Greek-English-Lexikon of the New Testament*, being Grimm's Wilke's Clasis Novi Testamenti, translated, revised and enlarged by Joseph Henry Thayer, 5th Ed., Michigan, 1980.

3.1.2.2. Bibliografii, cataloage și creștomații

BRV = I. Bianu, N. Hodoș, D. Simonescu, *Bibliografia românească veche, 1508-1830*, București, vol. I, 1903, vol. II, 1910, vol. III, 1912-1936, vol. IV, 1944.

Camariano, Nestor, *Catalogul manuscriselor grecești. Biblioteca Academiei Române, II-n-rele. 931-1066*, București, 1940.

Chiosea, Silvia, *Studiu filologic*, în *Epistolă și panegiric greco-român adresate lui Constantin Brâncoveanu (Ms. BAR 766)*, ediție critică, notă asupra ediției, și studiu filologico-lingvistic, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2016.

Chivu, Gh. / Costinescu, Mariana, *Bibliografia filologică românească. Secolul al XVI-lea*, București, 1974.

Crețu, Cristina, *Studiu filologic*, în *Ilie Miniatur. Cazanii (București, 1742)*, studiu filologic și lingvistic, ediție de text, notă asupra ediției, note și glosar, Editura „Universității Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2013.

Dănilă, Ion, *Bibliografia românească de lingvistică*, în „Limba română”, nr. 4 din fiecare an.

Fecioru, Dumitru, *Bibliografia traducerilor în românește din literatura patristică. Epoca de la 1691 până la 1937*. Extras din „Studii teologice”, VI, 1937, vol. 1.

Fecioru, Pr. Dumitru, *Un catalog vechi de manuscrise și cărți al bibliotecii mănăstirii Neamțului*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 59, nr. 7-8, 1941, p. 414-443.

Idem, *Manuscrise de la Neamțu. Traduceri din Sfinții Părinți și din Scriitorii bisericești*, în „Studii Teologice”, IV, nr. 7-8, 1952, p. 459-487.

Gaster, M., *Chrestomația română*, vol. I-II, Leipzig-București, 1981.

G. ȘTREMPPEL, CATALOGUL I-IV = Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, vol. I, 1978, vol. II, 1983, vol. III, 1987, vol. IV, 1992.

Iorga, N., *Manuscrisele mănăstirii Cernica*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XXVI, 1902-1903, p. 207-234.

Vianu, Tudor (coord.), *Bibliografia analitică a limbii române literare (1780-1866)*, Editura Academiei, București, 1972.

Lemny, Ștefan, *Românii în secolul XVIII. O bibliografie*, vol. I, Iași, 1988.

Litzica, C., *Catalogul manuscriptelor grecești din Biblioteca Academiei Române*, vol. I, București, 1909.

Micle, Veniamin, *Manuscrisele românești de la Prodromul (Muntele Athos)*, Sfânta Mănăstire Bistrița, 1999.

Pelin, Valentina, *Catalogul manuscriselor românești din secolele XIII-XIX în colecții străine* (Rusia, Ucraina, Bielorusia), ediție îngrijită de acad. Andrei Eșanu, dr. Valentina Eșanu și Veronica Cosovan, Știința, 2017.

3.2. Literatură secundară

****Sfântul stareț Vasile de la Poiana Mărului. Introduceri în rugăciunea lui Iisus și isihasm*, studiu de Dario Raccanello, argument de diac. Ioan I. Ică jr, trad. de diac. Ioan și Maria-Cornelia Ică jr, Deisis, Sibiu, 2009.s

ARVINTE, ST. LINGV., IES. = Vasile Arvinte, *Studiu lingvistic asupra cărții a doua (Ieșirea) din Biblia de la București (1688), în comparație cu Ms. 45 și cu Ms. 4389*, în BIBL. 1688 – Pars II, *Exodus*, Editura Universității, „Al. I. Cuza”, Iași, 1991, p. 1-65.

ARVINTE, ST. LINGV., FAC. = Vasile Arvinte, *Studiu lingvistic asupra primei părți (Facerea) din Biblia de la București (1688), în comparație cu Ms. 45 și cu Ms. 4389*, în BIBL. 1688 – Pars I, *Genesis*, Editura Universității, „Al. I. Cuza”, Iași, 1988, p. 47-121.

ARVINTE, ST. LINGV., NM. = Vasile Arvinte, *Studiu lingvistic asupra cărții a patra (Numerii) din Biblia de la București (1688), în comparație cu Ms. 45 și cu Ms. 4389*, în BIBL. 1688 – Pars IV, *Numeri*, Editura Universității, „Al. I. Cuza”, Iași, 1994, p. 1-57.

Avram, Andrei, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești (I)*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XV, nr. 1, 1964, p. 15-37; nr. 2, p. 147-167; nr. 3, p. 265-294; nr. 4, p. 471-495; nr. 5, p. 575-614.

Avram, Mioara/ Dimitrescu, Florica, *Principii de transcriere a textelor românești vechi*, în „Limba Română”, XI, nr. 6, 1962, p. 653-660.

Avram, Mioara, *Studii de sintaxă a limbii române*, Editura Academiei Române, București, 2007.

Bălan, Ioan, *Limba cărților bisericești. Studiu istoric și liturgic*, Blaj, 1914.

Bărbulescu, Ilie, *Fonetica alfabetului chirilic în textele române din veacul XVI și XVII în legătură cu monumentele paleo-, sârbo-, bulgaro-, ruso-, și româno-slave*, Tipografia „Universitară”, București, 1904.

Bianu, I./ Cartoian, N., *Album de paleografie românească*, București, 1940.

Bejan, Dumitru, *Relația internă frecventă în sintaxa limbii vechi*, în *Studia UBB*, 1972, p. 93-99.

Berardino (ed.), Angelo, *Patrologia. I Padri greci*, vol. V, Marietti, 2000.

- Bingaman, Brock, / Nassif, Bradley (ed.), *The Philokalia. A Classic Text of Orthodox Spirituality*, Oxford University Press, New York, 2012.
- Bogdan, Damian P., *Paleografia româno-slavă*, București, 1978.
- Botez, Mădălina / Dragomirescu, Adina, *Auxiliarul de perfect compus o din graiul moldovenesc. Diacronie și sincronie*, în „Diacronia”, nr. 6, 2017, A89, p. 1-11.
- Botiza, Ioan Vasile, *Introducere în studiul Sfintei Scripturi*, Târgul Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2005.
- Bourdieu, Pierre, *Economia bunurilor simbolice*, București, Editura Meridiane, 1986.
- Carabulea, Elena, *Repetarea și reluarea subiectului în limba română din sec. al XVI-lea și al XVIII-lea, în Omagiu lui Alexandru Rosetti: la 70 de ani*, Editura Academiei Române, București, 1965.
- Cartoian, Nicolae, *Istoria literaturii române vechi*, Editura Minerva, București, 1980.
- Cândea, Virgil, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979.
- Idem, *Românii în reînnoirea isihastă*, Trinitas, Iași, 1997.
- Cetverikov, Serghie, *Paisie starețul mănăstirii Neamțul din Moldova. Viața, învățătura și influența lui asupra Bisericii Ortodoxe*, trad. de dr. Nicodim Munteanu, Nemira, ³2002.
- Ciobanu, Ștefan, *Istoria literaturii române vechi*, Ediție îngrijită, note și prefață de Dan Horia Mazilu, Editura Eminescu, București, 1947.
- Ciucă Marian/ Sfîrșchi, Margareta, *Lecții de limba greacă*, în „Lumea Veche”, nr. 1, 1996, p. 77-127.
- Chirilă, Adina, *Limba scrierilor lui Antim Ivireanul. Partea I. Fonetica. Morfologia*, prefață de Gh. Chivu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2013.
- Chiosea, Silvia, *Studiu filologic*, în *Epistolă și panegiric greco-român adresate lui Constantin Brâncoveanu (Ms. BAR 766)*, ediție critică, notă asupra ediției și studiu filologico-lingvistic, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2016.
- Chivu, Gh., *Alternanța ̣~̡ în textele vechi românești*, în „Limba română”, XXV, nr. 2, 1976, p. 181-185.
- Idem, *Studiu lingvistic*, în *Codex Sturzanus*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediție de text și indice de cuvinte, Editura Academiei Române, București, 1993.
- Idem, *Limba română de la primele texte până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Variantele stilistice*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2000.
- Idem, *Scrișul religios, componentă definitorie a culturii vechi românești*, în „Dacoromania”, XVII, nr. 1, 2012, p. 54-67.

- Coman, Ioan G., *Patrologie*, Sfânta Mănăstire Dervent, 2000.
- Coșeriu, Eugeniu, *Lecții de lingvistică generală*, Editura ARC, Chișinău, 2000.
- Crețu, Cristina, *Studiu filologic*, în *Ilie Miniatur. Cazanii (București, 1742)*, studiu filologic și lingvistic, ediție de text, notă asupra ediției, note și glosar, Editura „Universității Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2013.
- Diaconescu, Paula, *Exprimarea complementului de agent în limba română*, în „Limba Română”, VIII, nr. 2, 1959, p. 3-17.
- Dima, Eugenia, Corbea-Hoișie, Andrei, (ed.), *Impulsul Iluminismului în traduceri românești din secolul al XVIII-lea*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2014 (lucrare consultată).
- Dimitriu, Corneliu, *Tratat de gramatică a limbii române. Sintaxa*, vol. 2, Editura Institutul European, Iași, 2002.
- Dragoș, Elena, *Elemente de sintaxă istorică românească*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1995.
- Duțu, Alexandru, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700-1821). Studii și texte*, Editura Pentru Literatură, București, 1968.
- Felea, Ilarion V., *Paisie și paisianismul*, Cluj, 1940.
- Fischer, I., *Principii de transcriere a textelor românești*, în „Limba Română”, XI, nr. 5, 1962, p. 577-582.
- Frâncu, C., *Formele de persoana a III-a ale auxiliarului de la perfectul compus. Privire istorică*, în „Studii și Cercetări Lingvistice”, XX, nr. 3, 1969, p. 299-318.
- Idem, *Din istoria perfectului simplu: formele de persoana I și a II-a plural cu sufixul -ră-*, în „Anuar de Lingvistică”, XVII, 1967, p. 175-192.
- FRÂNCU, GLRV = Frâncu, Constantin, *Gramatica limbii române vechi (1521-1780)*, Editura Demiurg, Iași, 2009.
- Gafton, Alexandru, *Studiu filologic*, în *Codicele Bratului*, ediție de text și studiu filologic, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2003.
- Gania, Toma/ Claudiu-George, Dulgheru, *Monumenta perennia. Antichitatea și posteritatea ei în studii și traduceri*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2024.
- Georgescu, Chesarie, *Personalitatea religios-morală a Stareșului Paisie Velickovski*, în „Glasul Bisericii”, nr. 1-2, 1970, p. 114-119.
- Gheție, Ion, *Contribuții la istoria trecerii lui ea la e (leage > lege). Prezența lui ea în Muntenia la începutul secolului al XVIII-lea*, în „Limba română”, XVII, 1968, nr. 6, p. 501-508.

- Idem, *Literatura religioasă în secolul în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în Al. Rosetti et alii (ed.), în *Istoria literaturii române I. Folclorul. Literatura în perioada feudală (1400-1780)*, Editura Academiei Române, București, ²1970.
- Idem, *U final la Neculce*, în „Limba Română”, XX, nr. 5, 1971, p. 493-496.
- I. GHEȚIE, BD = Gheție, Ion, *Baza dialectală a românei literare*, Editura Academiei, București, 1975.
- Gheție, I., *Introducere în dialectologia istorică românească*, Editura Academiei României, București, 1994.
- Gheție, Ion/ Mareș, Alexandru, *Introducere în filologia românească*, Editura Enciclopedică Română, București, 1974.
- Gheție, Ion/ Mareș, Alexandru, *Originile scrisului în limba română*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985.
- Gheție, Ion/ Chivu, Gheorghe (coord.), *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XVIII-lea (1688-1780)*, Editura Clusium, Cluj-Napoca, 2000.
- Iațimirski, A. I., *Paisij Velickovskij i vrozozdenie slavjanskoj pis'menosti v Moldavii vo vtoroj polovine XVIII-go veka*, în „Slavjanskije i russkije rukopisi rumynskih bibliotek”, Sankt-Petersburg, 1905, p. 515-583.
- Gruică, G., *Acordul în limba română*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981.
- Ică jr, Ioan I., *Cuviosul Paisie de la Neamț Velickovski. Autobiografia și Viețile unui stareț, urmate de Așezăminte și alte texte*, Deisis, Sibiu, 2015.
- Irimia, Dumitru, *Gramatica limbii române*, Polirom, Iași, 2004.
- Ivănescu, Gheorghe, *Probleme capitale ale vechii române literare*, ediția a II-a revăzută, îngrijirea textului, bibliografie, indici și notă asupra ediției de Eugen Munteanu și Lucia-Gabriela Munteanu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2012.
- ILREV = Gheție, Ion (coord.), *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*, Editura Academiei Române, București, 1997.
- Iorga, N., *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. II, Institutul de Arte Grafice, București, 1901.
- Idem, *Mănăstirea Neamțului. Viața călugărească și munca pentru cultură*, Tipografia Societății „Neamul românesc”, Vălenii-de-Munte, 1912.
- Mutalâp, Daniar, *The structure and composition of a proto-philokalic Romanian manuscript from 1769*, în Lora Taseva, Roland Marti (ed.), *Translations of Patristic Literature in South-Eastern Europe*, Editura Istros, Brăila, 2020, p. 301-333.

- Idem, *Viața și opera monahului Rafail de la Hurezi (I)*, în „Revista istorică”, XXXIII, nr. 4-6, 2022, p. 357-390.
- Furtună, D., *Ucenicii Stareșului Paisie în mănăstirile Cernica și Căldărușani*, Nemira, București, 2002.
- Lemny, Ștefan, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, Editura Meridiane, București, 1990.
- Marinescu, Adrian, *Viața Sf. Grigorie Sinaitul scrisă de patriarhul Calist, tezaur de istorie și teologie isihastă. Legăturile românilor cu teologia sinaită și cu centrul monahal de la Paroria*, în „Studii Teologice”, II, nr. 2, 2009, p. 223-295.
- Mihail, Paul, *Stareșul Paisie de la Neamț – înnoitorul monahismului*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XXXVIII, nr. 5-6, 1961, p. 409-417.
- Mihail, Zamfira, *Recenzie la „Valentina Pelin, Paisianismul în contextul cultural și spiritual sud-est și est european*, ediție îngrijită și revizuită de Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, Iași, Editura Doxologia, 2017, 324 p.”, în „Philologica Jassyensia”, XII, 2, 2017, p. 329-331.
- Mihăescu, H., *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XVI-lea*, Editura Academiei, București. 1966.
- Minuț, Ana-Maria, *Morfosintaxa verbului în limba română veche*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2002.
- Idem, *Studiu asupra morfologiei din Ms. 45*, în Eugen Munteanu (coord.), Ana-Maria Gînsac, Ana-Maria Minuț, Lucia-Gabriela Munteanu, Mădălina Ungureanu, *Vechiul Testament – Septuaginta. Versiunea lui Nicolae Spătarul Milescu (Ms. 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Române)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2016.
- Munteanu, Cristinel, *Exerciții de stil pe tema discursului repetat*, în „Limba română”, 5-6, 2008, p. 8-12.
- Munteanu, Eugen, *Lexicologie biblică românească*, Editura Humanitas, București, 2008.
- Idem, *Notă asupra ediției*, în volumul *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688, Pars XXII: Iosephus ad Machabaeos*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2012.
- Idem, *Rolul Bisericii și al textelor cu conținut bisericesc în procesul de formare a vechii române literare. Un punct de vedere filologic*, în Nicolae Cristian Cădă (ed.), Șerban Cantacuzino, Antim Ivireanul și Neofit Cretanul – *Promotori ai limbii române în cult*, București, Editura Cuvântul Vieții, 2013.
- Idem, *Material lexical inedit din versiunea Milescu revizuită a Vechiului Testament (Ms. 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Române)*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, LIV, 2014, p. 7-103.
- Idem, *Notă asupra ediției*, în volumul *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688, Pars XIV: Ieremia, Lamentationes Ieremiae*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2014.

- Idem, *Notă asupra ediției*, în *Mărgăritarele Sfântului Ioan Gură de Aur*, versiune românească de Șerban Greceanu și Radu Greceanu, București, 1691. Volumul I. Text, notă asupra ediției, facsimile și indice electronic de cuvinte și forme, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2024.
- Munteanu, Ștefan / Țăra, Vasile, *Istoria limbii române literare. Privire generală*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1983.
- Nastasia, Mariana, *Funcții ale decupajelor biblice în scrierile cronicarilor moldoveni*, în Iulian Boldea, Cornel Sigmirean, Dumitru Buda (ed), *Paths of Communication in Postmodernity*, Arhipelag XXI Press, Târgu Mureș, 2020.
- Idem, *Preliminarii la o cercetare istorică a inseratelor biblice în literatura română veche*, în Eugen Munteanu (coord.), *Receptarea Sfintei Scripturi: între filologie, hermeneutică și traductologie*, IX, Editura „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2020, p. 127-136.
- Pelin, Valentina, *Paisianismul în context cultural și spiritual sud-est și est european (sec. XVIII-XIX)*, ediție îngrijită și revizuită de acad. Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, Editura Doxologia, Iași, 2017.
- Idem, *The Correspondence of abbot Paisie from Neamts (III). Letter to Theodosie, archimandrite at the Sofroniev hermitage*, în „Revue des Études des Sud-Est Européennes”, XXXII, nr. 3-4, 1994, p. 349-366.
- Idem, *Bibliotecile mănăstirilor Neamț și Noul Neamț în contextul culturii românești*, Editura Doxologia, Iași, 2022.
- Idem, *Obștea paisiană din vatra nemțeană până în 1859. Documente și materiale*, ediție îngrijită și cuvânt înainte de Andrei și Valentina Eșanu, Editura Doxologia, Iași, 2022.
- Procopan, Eugen, *Paisie Velicicovski. Schiță istorică despre viața și activitatea sa*, în „Revista Societății Istorico-Arheologice din Chișinău”, XIII, 1933, p. 163-262.
- Popović, Virginia, *Unele particularități ale lexicului gastronomic oltenesc din Banatul sârbesc*, în „Studii de Știință și Cultură”, 2, 2020, p. 97-104.
- Purdela Sitaru, Maria / Vasiliuță, Livia, *Fonetica împrumuturilor de origine germană din subdialectul bănățean*, în „Studii și Cercetări Lingvistice”, XLVII, nr. 1-6, 1996, p. 161-179.
- Raquez (ed.), Olivier, *Amore del bello: Studi sulla Filocalia*, Pontificio Collegio Greco, Roma, novembre 1989: Comunità di Bose, Magnano, 1991.
- Rigo, A., *I capitoli sulla purezza dell'anima del patriarca Callisto I*, în „Byzantinische Zeitschrift”, 100, 2007, p. 779-784.
- Rigo, A., (ed.), *Da Teognosto alla Filocalia (XIII-XVIII secolo). Testi e autori*, Bari, 2016.

- Russo, D., *Critica textelor și tehnica edițiilor*, extras din Buletinul Comisiei Istorice a României 1, 1912, Atelierele Grafice Socec&Co, București, 1912.
- Tachiaos, A.-E., *Ὁ Παῖσιος Βελιτσκόφσκι (1722-1794) καὶ ἡ ἀσκητικοφιλογικὴ σχολή του*, Tesalonic, 1964.
- Idem, *Mount Athos and the slavic literatures*, în „Cyrillomethodianum”, IV, 1977, p. 1-35.
- Idem, *De la Philokalia au Dobrotoljubie. La création d'un 'sbornik'*, în „Cyrillomethodianum”, V, 1981, p. 208-213.
- Idem, *The Revival of Byzantine Mysticism among Slavs and Romanians in the XVIIIth Century. Texts Relating to the Life and Activity of Paisy Velichkovsky (1722-1794)*, Tesalonic, 1986.
- Șerban, Vasile, *Sintaxa limbii române. Curs practic*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1970.
- Ștrempel, G., *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, Editura Academiei Române, 1959.
- Ungureanu, Mădălina, *Notă asupra ediției, în Dosoftei. Parimiile de preste an, Iași, 1683*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2012.
- Idem, *Studiu asupra foneticii în Ms. 45*, în Eugen Munteanu (coord.), Ana-Maria Gînsac, Ana-Maria Minuț, Lucia-Gabriela Munteanu, Mădălina Ungureanu, *Vechiul Testament – Septuaginta. Versiunea lui Nicolae Spătarul Milescu (Ms. 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Române)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2016.
- Ursu, N. A., *Problema interpretării grafiei chirilice românești din jurul anului 1800*, în „Limba română”, IX, nr. 3, 1960, p. 33-46.
- Idem, *Din nou despre interpretarea grafiei chirilice românești*, în „Limba română”, XXV, nr. 5, 1976, p. 475-489.
- Idem, *Dascălul Macarie, autorul Gramaticii românești (1772) și al lexiconului slavo-român (1778)*, în „Limba Română”, XXXIV, nr. 5, 1985, p. 445-449.
- Ursu, N. A./ Ursu, Despina, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare. Studiu lingvistic și de istorie culturală (1760-1860)*, vol. I, 2004, vol. II, 2006, Editura Cronica, Iași.
- Vârtosu, E., *Paleografia româno-chirilică*, Editura Științifică, București, 1968.
- Ware, Kallistos, *The Spirituality of the Philokalia*, în „Sobornost”, XIII, nr. 1, 1991, p. 6-24.
- Zamfir, M., *Morfologia verbului în dacoromâna veche (secolele al XVI-lea – al XVII-lea)*, vol. II, Editura Academiei Române, București, 2007.s

Zamfirescu, Dan, *Paisianismul. Un moment românesc în istoria spiritualității europene*, Editura Roza Vânturilor, București, 1996.

Zhgun, P. B., *Схимонах Митрофан, жизнеописатель преподобного Паусия (Величковского), как переписчик Немецкого скриптория и типограф*, în „Bogoslov”, 1, 2024, p. 128-138.

3.3. Surse electronice

CLRE = *CLRE. Corpus lexicografic românesc electronic*, realizat în cadrul Departamentului de lexicologie și lexicografie de la Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” al Academiei Române – Filiala Iași, de: Alina-Mihaela Bursuc, Marius-Radu Clim, Mioara Dragomir, Cristina Florescu, Gabriela Haja, Laura Manea, Mariana Nastasia, Elena Isabelle Tamba, Claudius-Marian Teodorescu, 2021–, <https://clre.solirom.ro/>.

TLG = *Thesaurus Linguae Graecae*: <https://www.tlg.uci.edu>